

Wydatki na realizację zadań KRUS w świetle budżetów rolnych Polski i udziałów w PKB w minionym ćwierćwieczu (1995–2020)

Andrzej Czyżewski, Ryszard Kata, Anna Matuszczak

Abstrakt

Celem artykułu było określenie poziomu wydatków budżetu rolnego Polski oraz wydatków na Kasę Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (KRUS) z uwzględnieniem udziału krajowego budżetu rolnego oraz budżetu środków europejskich (BŚE) w długim okresie (25 lat). Autorzy podjęli próbę oszacowania funkcji trendu dla tych szeregów czasowych oraz stopnia dopasowania opisujących je równań. Pozwoliło to ocenić udziały wydatków na KRUS w krajowym budżecie rolnym oraz w ogólnym budżecie rolnym (tj. środki krajowe oraz europejskie). Kolejnym krokiem było odniesienie obu budżetów rolnych (krajowego i powiększonego o środki europejskie) do udziału w dochodzie narodowym (PKB) oraz budżecie państwa. Zabiegi te pozwoliły wskazać, jak w długim okresie zmieniła się pozycja KRUS w wydatkach budżetowych w formule udziałowej i w relacji do dochodu narodowego oraz wydatków ogólnego budżetu rolnego. Pozwoliły również stwierdzić, czy zmiany w udziałach wydatków w budżecie rolnym ogółem i krajowym podążały proporcjonalnie za zmianami PKB i wydatkami ogólnego budżetu państwa. Starano się także dociec, czy rolnictwo w Polsce, w tym KRUS, korzystało za pośrednictwem wydatków budżetowych i w sposób zrównoważony z owoców wzrostu gospodarczego kraju. We wnioskach stwierdzono, że przed integracją Polski z Unią Europejską (UE), tj. do 2004 roku rolnictwo nie było w jakimkolwiek stopniu preferowane, a wydatki budżetowe kształtowały się realnie na stabilnym, ale bardzo niskim poziomie, niepozwalającym na jego restrukturyzację. Po 2004 roku, tj. po integracji z UE, sytuacja uległa zmianie ilościowej i jakościowej, a wydatki na rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne realnie wzrosły, stabilizując się na około 2,5-krotnie wyższym poziomie, aniżeli w okresie przedakcesyjnym. Zauważono, że przed integracją cele prorozwojowe były wyraźnie niedowartościowane w budżetach rolnych, m.in. ze względu

Andrzej Czyżewski, prof. dr hab., Instytut Ekonomii i Finansów, Uniwersytet Zielonogórski; **Ryszard Kata**, dr hab., Instytut Ekonomii i Finansów, Uniwersytet Rzeszowski; **Anna Matuszczak**, prof. dr hab., Katedra Makroekonomii i Gospodarki Żywnościowej, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu.

na wysoką konkurencyjność celu socjalnego w postaci wydatków na KRUS. Po 2004 roku początkowo zahamowano tendencję do socjalizacji wydatków w krajowym budżecie rolnym na rzecz wzrostu wydatków modernizacyjnych, głównie ze środków UE. W następnych latach nastąpiła stabilizacja tego trendu. Udział wydatków na KRUS w ogóle wydatków budżetowych państwa zmniejszył się o blisko połowę w okresie 2003–2020 (18 lat). Niemniej w ostatnich latach 2016–2020 socjalizacja krajowego budżetu rolnego przyspieszyła, a udział KRUS w nim wzrasta.

Słowa kluczowe: budżet państwa, budżet rolny, interwencja państwa, PKB, wydatki na KRUS.

Wstęp

Jednym z głównych powodów interwencji państwa w gospodarkę są zawodności mechanizmu rynkowego, które szczególnie dotkliwie ujawniają się w sektorze rolnym. Obecnie decydują o tym wielu, także w najbardziej rozwiniętych krajach nie godzą się na głęboki dysparytet dochodów rolników względem innych grup społeczno-zawodowych, niestabilność dochodów rolniczych, niską rentowność aktywów zaangażowanych w produkcję rolną, jak również niestabilne i rosnące ceny żywności dla konsumentów¹. Dodatkowo ich obowiązkiem jest zadbanie o bezpieczeństwo żywnościowe, zapewnienie konkurencyjności i efektywności rolnictwa oraz zachowanie i wsparcie gospodarstw rolnych. Mechanizm rynkowy nie doprowadza samoczynnie do realizacji tych celów, stąd też konieczne są jego korekta i kompensacja, która następuje głównie poprzez wydatki publiczne, kierowane na realizację funkcji polityki fiskalnej, przede wszystkim alokacyjnej i redystrybucyjnej.

Przyczyny i skutki niesprawności mechanizmu rynkowego w rolnictwie są szeroko opisywane w literaturze². Generalnie niesprawność mechanizmu rynkowego prowadzi do nieefektywnej alokacji zasobów w rolnictwie, niskiej efektywności czynników produkcji w tym sektorze, wysokiego ryzyka produkcji rolnej

1. J.W. Hopkins, M.A. Taylor, *Are U.S. Farm Programs Good Public Policy? Taking Policy Performance Seriously*, Communication presented at the American Agricultural Economics Association Annual Meetings, 5–8.08.2001, Chicago 2001; A. Matuszczak, *Ewolucja kwestii agrarnej a środowiskowe dobra publiczne*, Warszawa, IERiGŻ-PIB, 2020.

2. N. Acocella, *Zasady polityki gospodarczej*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002; J. Wilkin, *Interwencjonizm państwowy w rolnictwie – dlaczego był, jest i będzie* [w:] *Dostosowywanie polskiego rynku rolnego do wymogów UE*, Warszawa, IERiGŻ-PIB, 2003; J.S. Zegar, *Dochody w rolnictwie w okresie transformacji i integracji europejskiej*, Warszawa, IERiGŻ-PIB, 2008; J.S. Zegar, *Kwestia agrarna w Polsce*, Warszawa, IERiGŻ-PIB, 2018; A. Czyżewski (red.), *O potrzebie koordynacji procesów globalizacji i polityki makroekonomicznej względem rolnictwa*, Warszawa, Instytut Nauk Ekonomicznych PAN, 2009.

i niepewności jej efektów oraz deprecjacji dochodowej rolników wynikającej m.in. z faktu, że mechanizm rynkowy nie uwzględnia (tj. nie wycenia i dostarcza rolnikom) opłat za współtworzenie dóbr publicznych i pozytywnych efektów zewnętrznych³. Dodatkowo mamy do czynienia z paradoksem rozwoju, zgodnie z którym wraz z rozwojem społeczno-gospodarczym rośnie poziom wsparcia rolnictwa⁴, co wynika najczęściej z dwóch kwestii, mianowicie rekompensaty wcześniejszego odpływu części wytworzonej nadwyżki ekonomicznej do pozarolniczego otoczenia oraz opłaty za korzystanie przez społeczeństwo z dodatnich efektów zewnętrznych i dóbr publicznych związanych z działalnością rolniczą⁵. Stąd zasadność korekty mechanizmu rynkowego.

Cele, które służą teŹe kompensacie wyznaczane są przez polityki sektorowe, a w przypadku rolnictwa UE, od kilku dekad – przez wspólną polityk rolną (WPR). ZauwaŹyć naleŹy, Źe od blisko 30 lat (od reformy MacSharry'ego) jej instrumentarium podlega ewolucji – następuje odejście od instrumentów typu rynkowego (regulowania podaŹy, oddziaływania na popyt, cen interwencyjnych) na rzecz pozarynkowych (subsydów oraz dotacji bezpořrednich i pořrednich, instrumentów polityki strukturalnej)⁶. Reformy, którym podlegała WPR odniosły sukces – przyczyniły się do poprawy równowagi rynkowej oraz wzrostu i stabilizacji dochodów rolniczych, ale nie rozwiązały w pełni problemu dysparytetu dochodów rolniczych. Interwencjonizm w rolnictwie realizowany przez różne instrumenty, jednak zasadniczo bazujący na wydatkach budŹetowych (szerzej transferach finansowych do rolnictwa), moŹna uznać za uniwersalny, gdyŹ unifikują si rozwiązania wprowadzone w różnych czściach Źwiata, w szczególności zař w krajach wysoko rozwiniętych gospodarczo (UE, USA, Japonii, Kanadzie i wielu innych)⁷.

3. O. Mancur, *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups* (Revised ed.), Cambridge, Harvard University Press, 1971; R.J. Brunstad, I. Gaaslad, E. Vardal, *Agriculture as a provider of public goods: a case study of Norway*, „Agricultural Economics” 1995, Vol. 13, s. 39–49; R.J. Brunstad, I. Gaaslad, E. Vardal, *Multifunctionality of agriculture: an inquiry into the complementarity between landscape preservation and food security*, „European Review of Agricultural Economics” 2005, Vol. 32(4), s. 469–488; D. Baldock, *Conceptual Framework on Public Goods Provided Through Agriculture in the EU*, Working Document for the Meeting of the Technical Working Group „Public Goods”, European Network for Rural Development, 2009.

4. A. CzyŹewski, P. Kułyk, *Zmiany w systemie wsparcia rolnictwa i jego makroekonomicznym otoczeniu w wysoko rozwiniętych krajach OECD w długim okresie (1990–2012)* [w:] *Kierunki rozwoju rolnictwa i polityk rolnych – wyzwania przyszłości (Synteza)*, red. R. Grochowska, Warszawa, IERiGŻ-PIB, 2014.

5. A. Matuszczak, *Ewolucja kwestii agrarnej a środowiskowe dobra publiczne*, Warszawa, IERiGŻ-PIB, 2020.

6. M. Wigier, K. ChmurŹyńska, *Interwencjonizm w agrobiznesie na przykłaŹdzie PROW 2007–2013 – teoria i praktyka*, „Ekonomika i Organizacja Gospodarki Źywnořciowej” 2011, nr 90, s. 25–40; A. Matuszczak, *Ewolucja kwestii agrarnej a środowiskowe dobra publiczne*, Warszawa, IERiGŻ-PIB, 2020.

7. P. Kułyk, *Finansowe wsparcie rolnictwa w krajach o różnym poziomie rozwoju gospodarczego*, Poznań, Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, 2013.

Wskazać należy, że interwencjonizm w rolnictwie ma dodatkowo swoje korzenie w szeroko pojętej kwestii agrarnej, rozumianej jako problemy, które rodzi sektor rolny w gospodarce, a które to są odczuwane na różnych poziomach przez całą gospodarkę, społeczeństwo i środowisko naturalne⁸. Dotyczą one m.in. takich kwestii jak: 1) wspomniany dysparytet dochodów rolniczych, będący m.in. skutkiem drenażu nadwyżki ekonomicznej; 2) wysoka zależność sektora rolnego od pozostałych ogniw (tj. od sektora środków produkcji dla rolnictwa i od przetwórstwa); 3) a także zasygnalizowane zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego; 4) wyższy od przeciętnego poziom bezrobocia na wsi; 5) wykluczenie społeczne; 6) gorszy dostęp do usług podstawowych; 7) starzenie się ludności wiejskiej; 8) zanikanie rolników, jako osobnej warstwy społecznej; 9) zagrożenie dla żywotności obszarów wiejskich; 10) zanik bioróżnorodności; 11) zanieczyszczenie i erozja gleb; 12) ograniczoność zasobów wody; 13) bezpieczeństwo żywności; 14) wzrost zmienności cen produktów rolnych; 15) wzrost ryzyka produkcji rolnej spowodowanego zmianami klimatycznymi⁹. Zmiany klimatyczne i wyzwania ekologiczne skłoniły UE do podjęcia nowych, ambitnych zobowiązań międzynarodowych w zakresie ochrony środowiska i klimatu (EC 2018), ujętych m.in. w strategii Europejskiego Zielonego Ładu (EC 2019). W opinii Komisji

8. J. Wilkin, *Współczesna kwestia agrarna*, Warszawa, WN PWN, 1986; P. McMichael, *Rethinking globalisation: the agrarian question revisited*, „Review of International Political Economy” 1997, Vol. 4(4), s. 630–662; M. Adamowicz, *Teoretyczne uwarunkowania rozwoju rolnictwa z uwzględnieniem procesów globalizacji i międzynarodowej integracji*, „Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G” 2008, nr 94(2), s. 49–64; A. Czyżewski, A. Matuszczak, *Dylematy kwestii agrarnej w panoramie dziejów*, „Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej” 2011, nr 90, s. 5–23; H. Bernstein, *Is There an Agrarian Question in the 21st Century?*, „Canadian Journal of Development Studies” 2011, Vol. 36(1), s. 449–460; J.S. Zegar, *Kwestia agrarna w niepodległej Rzeczypospolitej – aspekt ekonomiczny*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2019, nr 59(3), s. 83–94.
9. J. Guthman, *Agrarian Dreams: The Paradox of Organic Farming in California*, Berkeley, University of California Press, 2004; J. Wilkin, *Uwarunkowania rozwoju polskiego rolnictwa w kontekście europejskim i globalnym. Implikacje teoretyczne i praktyczne*, Referat przygotowany na VIII Kongres Ekonomistów Polskich: *Polska w gospodarce światowej – szanse i zagrożenia rozwoju*, 29–30 listopada 2007, Warszawa 2007; B. Yu, L. You, S. Fan, *A Typology of Food Security in Developing Countries under High Food Prices*, Contributed Paper prepared for presentation at the International Association of Agricultural Economists Conference, 16–22.08.2009, Beijing, China; A. Tarnowska, *Ekonomiczna dostępność żywności w krajach Unii Europejskiej*, „Roczniki Naukowe SERiA” 2010, t. 12, z. 1, s. 224–229; FAO, *Global food losses and food waste*, 2011, <http://www.fao.org/3/a-i2697e.pdf>, dostęp 13.06.2020; J.D. van der Ploeg, *The New Peasantries: Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*, London, Routledge, 2012; A. Jakubowska, *Starzenie się zasobów pracy na obszarach wiejskich – analiza regionalna*, „Roczniki Naukowe SERiA” 2016, t. 18, z. 5, s. 54–59; E. Wasilewska, *Starość demograficzna obszarów wiejskich i jej zróżnicowanie*, „Roczniki Naukowe SERiA” 2017, t. 104, z. 3; W.J. Cosgrove, F.R. Rijsberman, *World water vision: making water everybody's business*, Oxon-New York, World Water Council, 2014; J. Krysztofiak, K. Pawlak, *Ekonomiczna dostępność żywności w gospodarstwach domowych krajów Unii Europejskiej*, „Zeszyty Naukowe Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego w Zielonej Górze” 2017, z. 7, s. 179–195; A. Wąs, P. Kobus, *Implikacje mechanizmu regresywności płatności bezpośrednich w WPR 2020+ w Polsce [w:] Subsydia a ekonomika, finanse i dochody gospodarstw rolniczych*, red. M. Soliwoda, nr 4, Warszawa, IERiGŻ-PIB, 2018.

Europejskiej rolnicy mają do odegrania ważną rolę w procesie przeciwdziałania zmianie klimatu, ochrony środowiska i zachowania bioróżnorodności, zaś WPR i względnie wysokie wydatki publiczne kierowane na nią pozostaną kluczowymi narzędziami wspierającymi te wysiłki, jednocześnie zapewniając godziwe warunki życia rolnikom oraz ich rodzinom. Cele WPR mają swoje odzwierciedlenie w wydatkach budżetowych na rolnictwo (ze środków UE i krajowych). Jednym z nich jest tytułowy problem dotyczący KRUS, o którym dalej mowa.

Współcześnie, wobec kryzysów gospodarczych oraz pogłębiających się problemów ekologicznych i klimatycznych w aspekcie globalnym i regionalnym, nie jest już kwestią sporu, czy wspierać rolnictwo poprzez mechanizm budżetowy (wydatki publiczne). Jest natomiast kwestią otwartą, gdzie leżą ewentualne granice ingerencji państwa w mechanizm rynkowy w rolnictwie oraz jakie realizować cele polityki rolnej i przy użyciu jakich instrumentów, aby rolnictwo stawało się ważnym elementem zrównoważonego rozwoju i efektywnie pełniło swoje funkcje. Tym samym warto badać poziom, udziały i strukturę wydatków budżetowych na rolnictwo, w tym na KRUS, będących odzwierciedleniem dbałości o aspekt zrównoważenia społecznego, jak również ekonomicznego mieszkańców obszarów wiejskich. Szczególnie interesująca wydaje się być analiza wydatków budżetowych na rolnictwo oraz KRUS w długim okresie, dokonana na tle zmian w udziale w produkcie krajowym brutto (PKB) czy wydatków budżetu państwa ogółem, gdyż pokazuje długookresowe i trwałe tendencje w zakresie polityki fiskalnej wobec rolnictwa oraz obiektywizuje ocenę tych tendencji.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest analiza wydatków budżetowych na rolnictwo, w tym na KRUS, w Polsce w długim okresie, tj. w latach 1995–2020 w kontekście ich poziomu, struktury oraz tendencji, jakie występowały w tym zakresie. Powyższe wielkości zostaną następnie odniesione do udziałów w PKB i w budżecie państwa.

W niniejszym artykule przez wydatki budżetu państwa rozumiemy wydatki budżetu krajowego wraz z budżetami wojewodów. Z kolei przez budżet rolny Polski, określany także w artykule jako budżet rolny ogółem, rozumiemy ogół wydatków publicznych kierowanych bezpośrednio lub pośrednio do rolnictwa i na obszary wiejskie, w tym na KRUS. Na budżet rolny Polski składają się zatem:

- wydatki z budżetu krajowego kierowane na rolnictwo, rozwój wsi i rynki rolne wraz z budżetami wojewodów oraz rezerwami celowymi i wydatkami zaplanowanymi w innych częściach budżetowych a skierowanymi do sektora rolnego; wydatki te będziemy też określać mianem krajowego budżetu rolnego lub mianem wydatków krajowych na rolnictwo;
- wydatki ze środków europejskich kierowane do rolnictwa i na obszary wiejskie w ramach instrumentów I i II filaru Wspólnej Polityki Rolnej; wydatki te

instytucjonalnie były przypisane do budżetu krajowego do roku 2009, od roku 2010 są natomiast ujmowane w budżecie środków europejskich (BSE).

Zasadniczy okres badań obejmuje lata 1995–2020, co w odniesieniu do analizy dynamiki w ujęciu jednopodstawowym (rok bazowy 1995) oraz łańcuchowym (porównanie do roku poprzedniego) daje szereg czasowy obejmujący 25 lat. Tak długi okres (ćwierć wieku) pozwala na dostrzeżenie długoletnich tendencji w rozwoju badanych wielkości (wydatków budżetu rolnego, w tym KRUS, wydatków budżetu państwa oraz PKB), analizę trendu i ustalenie jego funkcji oraz poszukiwanie związków pomiędzy badanymi wielkościami. Dodać należy, że okres przedakcesyjny sprowadzono do dwóch średnich z lat 1996–1999 oraz 2000–2003. Zadecydował tu argument o potrzebie uproszczenia ww. analizy. Warto podkreślić, że lata te odnoszą się do okresów przed akcesją Polski do Unii Europejskiej, kiedy to wydatki budżetowe na badane w artykule tytuły miały charakter rosnącej funkcji liniowej i były bardziej przewidywalne, a także względnie stabilne. Były też one odpowiednio niższe aniżeli po integracji z UE. Przedstawione instrumentarium badań pozwoli zweryfikować dwie tezy badawcze: pierwszą, iż „rolnictwo w ograniczonym stopniu korzystało z efektów wzrostu gospodarczego Polski w okresie 1995–2020” oraz drugą, że „na przestrzeni badanego ćwierćwiecza względnie maleje w Polsce udział wydatków budżetowych na KRUS, tj. socjalizacja Budżetu rolnego, chociaż po 2013 roku udział ten nieznacznie wzrasta”.

Źródła materiałów empirycznych i metodyka badań

Źródłem materiałów empirycznych na temat wydatków budżetu rolnego Polski były przede wszystkim dane Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi (wcześniej Ministerstwa Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej) w postaci corocznych *Informacji o projekcie budżetu państwa i budżetu środków europejskich w zakresie rolnictwa, rozwoju wsi oraz rynków rolnych i funduszy celowych oraz budżetów wojewodów*, przygotowane corocznie opinie (ekspertyzy) o ustawie budżetowej w odniesieniu do wymienionych części budżetowych dla Biura Informacji i Dokumentacji Kancelarii Senatu RP (do 2017 roku) oraz w niektórych latach dla Sejmowej Komisji Rolnictwa i Rozwoju Wsi¹⁰, a także opracowania w ramach badań własnych dla pozostałych lat¹¹.

10. Publikowane także w wersji skróconej w periodyku „Wiś Jutra” (publikacje w latach 2003–2017).

11. A. Czyżewski, P. Kułyk, *Zmiany w systemie wsparcia rolnictwa i jego makroekonomicznym otoczeniu w wysoko rozwiniętych krajach OECD w długim okresie (1990–2012)* [w:] *Kierunki rozwoju rolnictwa i polityk rolnych – wyzwania przyszłości (Synteza)*, red. R. Grochowska, Warszawa, IERiGŻ-PIB, 2014.

Ponadto źródłem materiałów były dane Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) na temat PKB i inflacji oraz dochodów gospodarstw domowych rolników, dostępne w postaci *Rocznych wskaźników makroekonomicznych* zapisanych w ustawach budżetowych (z lat 1995–2020) oraz *Roczników statystycznych rolnictwa* z lat 2007–2020, *Budżetów gospodarstw domowych* (z lat 2016–2019) a także *Informacji – Sytuacja gospodarstw domowych w świetle wyników badań budżetów gospodarstw domowych* (z lat 2003–2020). Źródłem danych były także publikacje Najwyższej Izby Kontroli (NIK) dotyczące wykonania budżetów państwa. W analizie zmienności badanych wielkości, tj. wydatków na KRUS, wydatków na sektor rolny ogółem, a także wydatków budżetu państwa i PKB zastosowano formułę udziałową. Wielkości objęte badaniem ujmowano i analizowano w wartościach nominalnych, tj. w cenach bieżących. Dla ustalenia trendu kształtowania się poszczególnych wielkości objętych analizą wykorzystano addytywny model tendencji rozwojowej w postaci nieliniowej funkcji trendu.

Wydatki na KRUS w świetle struktury budżetu rolnego Polski (krajowego i BŚE)

Poniżej przedstawiono dane dotyczące nominalnego poziomu (w cenach bieżących) oraz struktury budżetu rolnego Polski w minionym ćwierćwieczu, ze szczególnym uwzględnieniem środków kierowanych na KRUS, a także z podziałem na finansowanie krajowe i z UE. Zauważyć można, że w ciągu badanego okresu nastąpił trzykrotny nominalny wzrost wydatków na KRUS (z 6,3 mld zł do 18,9 mld zł), przy czym wydatki budżetu rolnego wzrosły w tym samym okresie blisko sześciokrotnie (z 8,7 mld zł do 49,5 mld zł) przede wszystkim dzięki wsparciu płynącemu z UE, które wynikało z objęcia polskiego sektora rolnego wspólną polityką rolną począwszy od 2004 roku (por. tabela 1). Mimo że wcześniej trafiały do polskiego rolnictwa środki pomocowe z UE (jak np. z tytułu SAPARD), to kluczowym było przystąpienie do UE, kiedy to rolnicy otrzymali wsparcie dochodów w postaci dopłat bezpośrednich, płatności z tytułu gospodarowania na obszarach o niekorzystnych warunkach (ONW), programów rolnośrodowiskowych i innych. Jednocześnie możemy obserwować istotne zmiany w strukturze budżetu rolnego ogółem w wyniku objęcia rolnictwa wsparciem z funduszy UE. Środki europejskie od 2004 roku stanowiły od 20% do ponad 51% całego budżetu rolnego Polski i stały się nie tylko znacznym uzupełnieniem dla krajowych transferów kierowanych do rolnictwa i na obszary wiejskie, lecz także te krajowe strumienie w jakimś stopniu zastępowały. Wskazuje na to malejący udział budżetu krajowego w budżecie rolnym ogółem, gdy ujmujemy go bez dotacji do KRUS (por. tabela 1).

Tabela 1. Poziom i struktura wydatków budżetu rolnego Polski ogółem (środki krajowe i UE), z uwzględnieniem KRUS w latach 1995–2020 w cenach bieżących

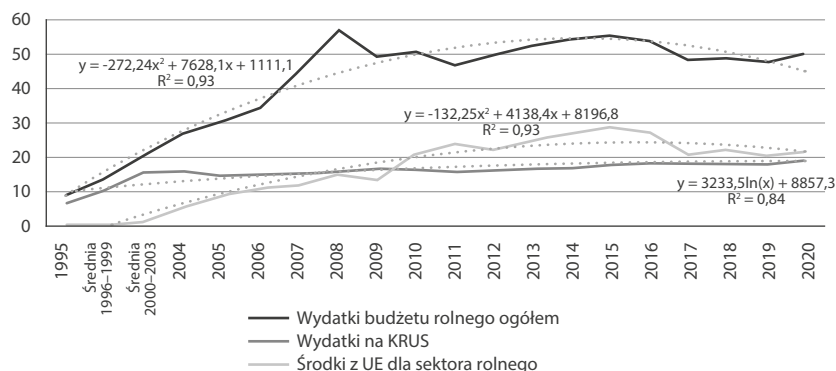
Rok	Budżet rolny ogółem w mln zł	w tym (w mln zł)		Struktura wydatków budżetu rolnego ogółem (w %)		
		wydatki na KRUS w mln zł	środki wydatkowane z UE w mln zł	wydatki na KRUS	wydatki pochodzące ze środków UE	wydatki z budżetu krajowego bez KRUS
1995	8 673,6	6 269,1	-	72,3	-	27,7
Średnia 1996–1999	13 738,0	10 378,5	-	74,9	-	25,1
Średnia 2000–2003	20 396,7	15 392,1	1 165,3	75,6	5,7	18,8
2004	26 700,3	15 607,6	5 352,2	58,5	20,0	21,5
2005	30 241,0	14 538,1	8 808,4	48,1	29,1	22,8
2006	34 166,2	14 968,8	10 927,4	43,8	32,0	24,2
2007	45 470,8	15 152,0	11 814,0	33,3	26,0	40,7
2008	57 207,7	15 771,4	14 928,3	27,6	26,1	46,3
2009	49 055,2	16 558,0	13 205,0	33,8	26,9	39,3
2010	50 687,6	16 187,8	21 092,1	31,9	41,6	26,5
2011	46 773,4	15 811,7	24 007,4	33,8	51,3	14,9
2012	49 777,8	15 906,6	22 300,1	32,0	44,8	23,2
2013	52 504,8	16 490,1	25 029,4	31,4	47,7	20,9
2014	54 237,6	16 698,6	26 716,8	30,8	49,3	20,0
2015	55 240,9	17 565,7	28 561,8	31,8	51,7	16,5
2016	53 760,0	18 238,9	27 117,5	33,9	50,4	15,6
2017	48 414,9	17 924,8	20 803,4	37,0	43,0	20,0
2018	48 739,1	17 936,4	22 008,5	36,8	45,2	18,0
2019	47 467,5	17 700,5	20 588,5	37,3	43,4	19,3
2020	49 533,5	18 943,2	21 140,0	38,2	42,7	19,1

Źródło: Dane MRiRW na temat projektów oraz wykonania budżetu państwa i budżetu środków europejskich w zakresie rolnictwa, rozwoju wsi oraz rynków rolnych z lat 1995–2020.

Spoglądając na trzy analizowane grupy wydatków budżetowych (por. wykres 1), możemy zauważyć, że w przypadku dwóch z nich – wydatków budżetowych na sektor rolny ogółem oraz środków z UE, zasilających ten budżet, zmiany w ostatnim ćwierćwieczu (1995–2020) miały charakter wielomianu drugiego stopnia z względnie dobrze dopasowaną linią trendu ($R^2=93\%$, por. wykres 1). W przypadku obu tych pozycji wielkości wzrastały w pierwszym okresie, by po kilku latach integracji

Polski z UE osiągnąć wielkości maksymalne, a w ostatnim czasie, zwłaszcza od 2017 roku zacząć systematycznie spadać. Obliczenia wykazały także, iż występuje pomiędzy tymi dwoma wielkościami dodatnia, istotna korelacja (0,74), co świadczy o tym, że środki europejskie miały od 2004 roku znaczący wpływ nie tylko na skokowy wzrost wielkości funduszy publicznych kierowanych do rolnictwa, lecz także stabilizowały wydatki budżetowe na rolnictwo, które razem z tymi środkami wykazywały znacznie mniejszą zmienność, w porównaniu do wydatków pochodzących tylko z budżetu krajowego. Na tym tle wydatki na cele społeczne i socjalne, związane przede wszystkim z realizacją funkcji redystrybucyjnej polityki fiskalnej, czyli głównie środki przeznaczone na KRUS (trzecia grupa), przyczyniają się do wzrostu dochodów gospodarstw domowych rolników, a przez to do redukcji dysparytetu dochodowego rolników w stosunku do innych grup społeczno-zawodowych oraz do zmniejszenia nadmiernych rozpiętości dochodowych w obrębie gospodarstw rolnych¹². Ich poziom najbliższy był przebiegowi logarytmicznemu – od 1995 roku wzrastał, przy czym od około połowy badanego okresu wydatki te stabilizowały się, przyrastając nieznacznie (por. wykres 1). W ostatnich pięciu latach kształtowały się one przeciętnie na poziomie ok. 18 mld zł.

Wykres 1. Wydatki na KRUS oraz środki z UE dla sektora rolnego na tle wydatków budżetu rolnego ogółem w latach 1995–2020 (w mld zł)

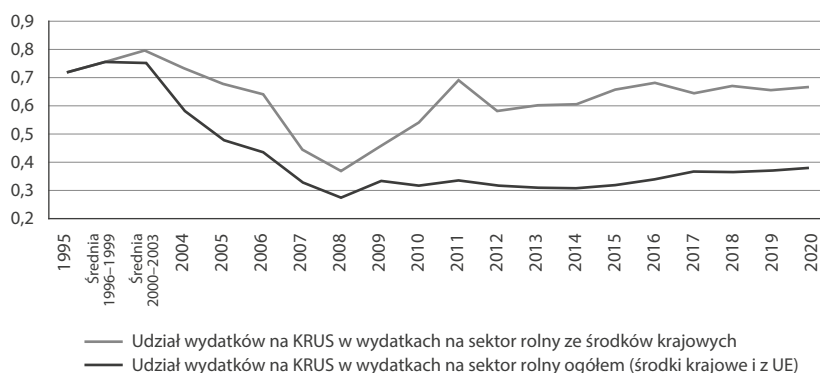

Źródło: Dane MRiRW na temat projektów oraz wykonania budżetu państwa i budżetu środków europejskich w zakresie rolnictwa, rozwoju wsi oraz rynków rolnych z lat 1995–2020.

12. J. Kulawik, *Polityka fiskalna i budżetowa a finanse polskiego rolnictwa*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2009, nr 4(321), s. 21–39; S. Juszczak, P. Gołasa, M. Wysokiński, *Redystrybucyjna rola Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej – przesłanki teoretyczne i rezultaty*, „Ekonomista” 2016, nr 5, s. 704–726; H. Runowski, *Zróżnicowanie dochodów ludności rolniczej między krajami Unii Europejskiej i kierunki ich zmian*, „Wieś i Rolnictwo” 2018, nr 2(179), s. 65–84; R. Kata, *Wewnątrzsektorowe nierówności dochodów gospodarstw rolniczych w Polsce w latach 2004–2017*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2020, nr 61, s. 26–42.

Wydatki socjalne dystrybuowane przez KRUS pochłaniają nominalnie największą część środków w analizowanych budżetach rolnych, jeśli rozważymy krajowe transfery kierowane do sektora rolnego (stanowią one średnio blisko $\frac{2}{3}$ z nich, por. wykres 2), z wyraźną tendencją spadkową w pierwszych latach integracji z UE. Dostrzec także trzeba, że w ciągu ostatnich pięciu lat (2016–2020) wydatki na KRUS realnie obniżyły się o blisko 5% (nominalny wzrost wydatków na KRUS wyniósł 3,8% przy inflacji skumulowanej równej 8,96%¹³). Jest to o tyle niezrozumiałe, że liczba świadczeniobiorców po silnym spadku ustabilizowała się (w II kw. 2021 roku spadła do 1,04 mln, kiedy w 1998 roku było ich jeszcze ponad 2 mln), przeciętne wypłacane świadczenie emerytalno-rentowe wzrosło natomiast do poziomu 1 438 zł (w II kw. 2021 roku). Jak wspomniano wyżej, zmniejsza się liczba ubezpieczonych, mniej osób płaci składki na FER, wyłącza się również osoby niespełniające warunków ubezpieczenia rolnego.

Wykres 2. Udział wydatków na KRUS w wydatkach na sektor rolny ze środków krajowych oraz ogółem (krajowe oraz z UE) w Polsce w latach 1995–2020

Źródło: Dane MRiRW na temat projektów oraz wykonania budżetu państwa i budżetu środków europejskich w zakresie rolnictwa, rozwoju wsi oraz rynków rolnych z lat 1995–2020.

Jeśli uwzględnimy natomiast ogół wydatków na sektor rolny (środki krajowe oraz fundusze z UE), to wówczas obserwuje się, że udział KRUS względnie wzrasta (w latach 2014–2020 przyrost o 7,4 pkt. proc.), jednakże jest to efektem zmniejszających się transferów z UE, co skutkuje malejącą kwotą wydatków na polski sektor rolny ogółem (spadły w tym okresie o 9% z 54,2 mld zł do 49,5 mld zł). Niemniej w 2020 roku wydatki środków publicznych na KRUS w kwocie 18,94 mld zł stanowią

13. GUS, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ceny-handel/wskazniki-cen/wskazniki-cen-towarow-i-uslug-konsumpcyjnych-pot-inflacja-roczne-wskazniki-cen-towarow-i-uslug-konsumpcyjnych/>, 2021, dostęp 7.07.2021.

dwukrotność funduszy, które będą wydane w tym roku na rolnictwo, rozwój wsi, rynki rolne w krajowym budżecie rolnym (9,45 mld zł). Warto zauważyć, iż w 2019 roku wskaźnik ten wynosił odpowiednio 192%, w 2018 roku – 204%, w 2017 roku – 185%, w 2016 roku – 217%, w 2015 roku – 189%, w 2014 roku – 152%¹⁴. Można zatem uznać, że w ostatniej unijnej perspektywie finansowej, a szczególnie w latach 2016–2020, miał miejsce ponowny wzrost socjalizacji budżetu rolnego, wynikający wprost z malejących wydatków na cele rozwojowe. Zabezpieczenie socjalne płynące z KRUS jest istotne, zwłaszcza dla posiadaczy małych i bardzo małych gospodarstw rolnych, które przeważają w strukturze agrarnej Polski. W związku z nadmierną polaryzacją dochodów wewnątrz sektora rolnego w Polsce można by jednak rozważyć większe zróżnicowanie składki na KRUS w zależności od obszaru gospodarstwa, a jeszcze lepiej – jego wielkości ekonomicznej. Dodać należy, że wydatki na cele socjalne są w pewnym stopniu traktowane jako konkurencyjne wobec środków kierowanych na cele rozwojowe rolnictwa i gospodarstw rolnych, związane chociażby z ich modernizacją. Konkurencyjność tych wydatków ujawnia się, gdyż przy oszczędnym budżecie większe wydatki na KRUS ograniczają siłą rzeczy wydatki na inne tytuły budżetowe, w tym wydatki prorozwojowe. Niemniej dodać trzeba, że ze względu na odmienne ich przeznaczenie są to wydatki z dwóch różnych niezależnych grup.

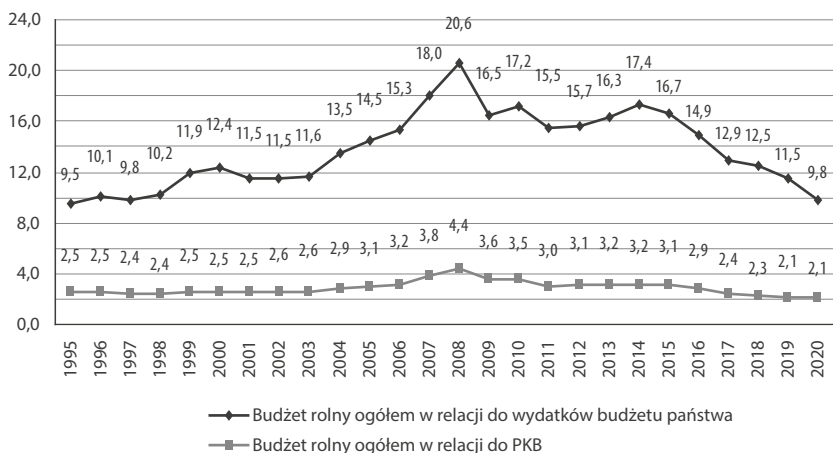
Wydatki budżetu rolnego wraz z KRUS w relacji do budżetu Polski ogółem oraz PKB

Od kilku lat systematycznie spadają udziały wydatków na sektor rolny oraz KRUS w ogóle wydatków budżetowych państwa. Jeżeli spojrzymy na udział budżetu rolnego wraz z KRUS w wydatkach budżetu państwa ogółem, to zauważymy, że w okresie przedakcesyjnym (1995–2003) wynosił on średnio 10,9%, wykazując pewne roczne odchylenia, przy niewielkim trendzie wzrostowym (z 9,5% w roku 1995 do 11,6% w roku 2003). Od 2004 roku obserwowany był wyraźny wzrost udziału wydatków budżetu rolnego w wydatkach budżetu państwa, z 13,5% w 2004 roku, aż do 20,6% w 2008 roku. Kolejno nastąpił spadek tej relacji i jej względna stabilizacja na poziomie średnio 16,5% w latach 2009–2014 (wykres 3). Od 2015 roku

14. A. Czyżewski, *Opinie o budżecie rolnym Polski*, napisane na podstawie projektów Ustaw Budżetowych w częściach dotyczących m.in. rolnictwa, łowiectwa, rozwoju wsi oraz rynków rolnych, a także KRUS, wraz z funduszami celowymi, publikowane przez Dział Informacji i Ekspertyz Biura Informacji i Dokumentacji Kancelarii Senatu RP dla lat 1999–2017 oraz „Wieś Jutra” (2003–2017), a dla pozostałych lat opracowanych na podstawie materiałów źródłowych MRiRW oraz KRUS w ramach badań własnych, 1995–2020.

obserwujemy natomiast stałą tendencję do spadku tej relacji, z 16,7% w roku 2015 do 9,8% w roku 2020. Taka tendencja oznacza, że rolnictwo w Polsce względnie traci na znaczeniu w ramach alokacji i redystrybucji funduszy publicznych poprzez mechanizm budżetowy. Sam udział wydatków na KRUS w budżecie państwa ogółem w 2020 roku wynosił 4,12%, podczas gdy w 1998 roku było to 10,16%, a więc od tego czasu zmniejszył się realnie blisko aż 2,5 razy¹⁵.

Wykres 3. Budżet rolny ogółem (z KRUS i środkami europejskimi) w relacji do budżetu państwa i PKB według cen bieżących w latach 1995–2020 (w % udziału)

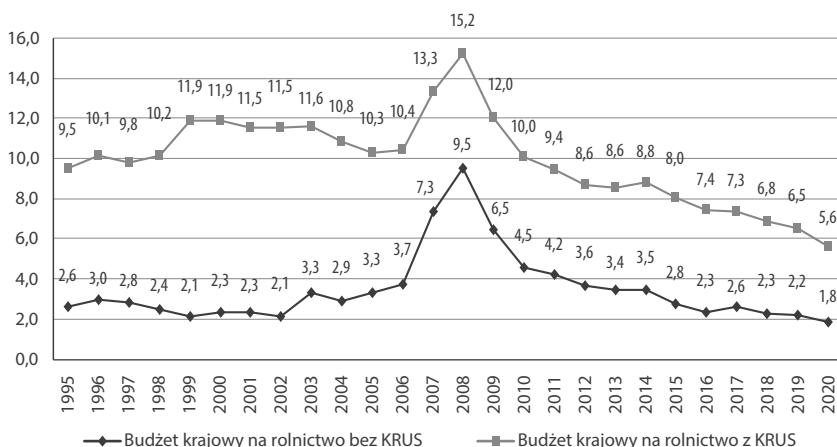
Źródło: Dane MRiRW na temat projektów oraz wykonania budżetu państwa i budżetu środków europejskich w zakresie rolnictwa, rozwoju wsi oraz rynków rolnych z lat 1995–2020 oraz dane GUS, <https://stat.gov.pl/wskazniki-makroekonomiczne/>, dostęp 7.07.2021.

Znaczenie sektora rolnego wraz z KRUS można odnieść również do wypracowywanego PKB. Wydatki na omawiany sektor w relacji do wytworzonego PKB były najwyższe w 2008 roku, kiedy stanowiły aż 4,4% dochodu narodowego. Od tego czasu systematycznie spadają, kształtując się w ostatnich latach na poziomie niższym (2,1%) aniżeli na początku badanego okresu (2,5%), por. wykres 3. Świadczyć to może o tym, że rolnictwo w ograniczonym stopniu korzysta z efektów wzrostu gospodarczego, gdy korzyści z niego zmierzmy poprzez wydatki budżetowe

15. A. Czyżewski, *Opinie o budżecie rolnym Polski*, napisane na podstawie projektów Ustaw Budżetowych w częściach dotyczących m.in. rolnictwa, łowiectwa, rozwoju wsi oraz rynków rolnych, a także KRUS, wraz z funduszami celowymi, publikowane przez Dział Informacji i Ekspertyz Biura Informacji i Dokumentacji Kancelarii Senatu RP dla lat 1999–2017 oraz „Wież Jutra” (2003–2017), a dla pozostałych lat opracowanych na podstawie materiałów źródłowych MRiRW oraz KRUS w ramach badań własnych, 1995–2020.

transferowane do rolników, na rynki rolne i na obszary wiejskie. Jak wykazano¹⁶, tempo wzrostu budżetu rolnego było niższe od tempa wzrostu PKB w analizowanym okresie¹⁷. Jeszcze bardziej tę „deprecjację” rolnictwa w polityce fiskalnej państwa widać, gdy weźmiemy pod uwagę wydatki krajowe na rolnictwo, rynki rolne i obszary wiejskie, czyli bez środków europejskich (wykres 4). Udział wydatków krajowych na rolnictwo (łącznie z KRUS) w wydatkach ogółem budżetu państwa w okresie przedakcesyjnym, jak wspomniano wyżej, wynosił przeciętnie 10,9%, zaś bez KRUS – 2,56%. W pierwszych latach członkostwa Polski w UE (2004–2008) średni udział wydatków na rolnictwo w budżecie państwa wzrósł odpowiednio do poziomu 12% i 5,36%, wykazując wyraźną tendencję wzrostową (wykres 4). W 2008 roku udział ten osiągnął najwyższy poziom w całym badanym okresie, tj. odpowiednio 15,2% i 9,5%. W kolejnych latach widać jednak wyraźną tendencję spadkową tych wielkości, do poziomu zaledwie 5,6% (wydatki z KRUS) i 1,84% (bez KRUS). W latach 2009–2020 średni udział wydatków krajowych na rolnictwo w budżecie państwa wynosił 8,3% łącznie z KRUS, zaś bez KRUS – 3,3%.

Wykres 4. Udział wydatków na rolnictwo ze środków krajowych w wydatkach budżetu państwa w latach 1995–2020 (w %)

Źródło: Dane MRiRW na temat projektów oraz wykonania budżetu państwa i budżetu środków europejskich w zakresie rolnictwa, rozwoju wsi oraz rynków rolnych z lat 1995–2020.

16. A. Czyżewski, R. Kata, A. Matuszczak, *Wpływ krajowych i unijnych wydatków budżetowych na alokację czynników produkcji w polskim rolnictwie*, „Ekonomista” 2019, nr 1, s. 45–72.

17. Jeżeli jednak wydatki na rolnictwo „oczyszczymy” z wydatków na KRUS, to wówczas tendencja jest inna, wskazująca na korzyści netto sektora rolnego w okresie poakcesyjnym, gdyż średnioroczne tempo wzrostu wydatków na ten sektor wyprzedzało wzrost PKB, A. Czyżewski, R. Kata, A. Matuszczak., *Wpływ krajowych i unijnych wydatków budżetowych na alokację czynników produkcji w polskim rolnictwie*, „Ekonomista” 2019, nr 1, s. 45–72.

W wydatkach budżetu krajowego na rolnictwo zasadnicze znaczenie ma dotacja do KRUS, realizująca cele funkcji redystrybucyjnej polityki fiskalnej. W okresie przedakcesyjnym jej udział w tym budżecie wynosił przeciętnie 76,2%. Po przystąpieniu Polski do UE i objęciu rolnictwa wsparciem w ramach WPR udział wydatków na KRUS w wydatkach budżetu krajowego zmniejszył się do średnio 55,8% w latach 2004–2012, co wynikało z alokowania większych środków jako wkładu krajowego w ramach dopłat bezpośrednich i innych instrumentów WPR. To zmniejszenie udziału KRUS w krajowym budżecie rolnym oznaczało także zmianę jakościową w kierunku większego znaczenia alokacyjnych i stabilizacyjnych celów polityki rolnej względem celów redystrybucyjnych (dochodowo-socjalnych). Od 2013 roku obserwujemy ponowny wzrost udziału dotacji na KRUS w krajowym budżecie rolnym z 60% w 2013 roku do nawet 68,5% w 2016 roku. Średnio w latach 2013–2020 udział ten wynosił 65%¹⁸.

Podsumowanie

Przedstawione w niniejszym artykule dane i przeprowadzone na ich podstawie analizy wskazują, że:

1. Wydatki budżetu w części poświęconej sektorowi rolnemu przez wiele lat były wyrazem kompromisu pomiędzy tym, co konieczne, a tym, co możliwe. Jednocześnie nie można powiedzieć, że ten sektor gospodarki był w jakimkolwiek stopniu preferowany, co podnosiłoby jego konkurencyjność wobec innych gałęzi. Zasadne natomiast jest twierdzenie, że do 2003 roku wydatki kształtowały się na stabilnym, ale bardzo niskim poziomie, niepozwalającym na spełnienie założonych priorytetów polityki gospodarczej państwa, mających na celu restrukturyzację sektora rolnego¹⁹.
2. Od 2004 roku, tj. po integracji Polski z UE, sytuacja uległa istotnej zmianie zarówno ilościowej, jak i jakościowej. Analiza ustaw budżetowych dowodzi, że głównie dzięki współfinansowaniu funduszy i programów unijnych, a także uzupełniającemu finansowaniu dopłat obszarowych (bezpośrednich) przez budżet krajowy wydatki na sektor rolny wzrosły, stabilizując się na poziomie około 2,5-krotnie wyższym aniżeli w okresie przedakcesyjnym. W tym stanie rzeczy

18. A. Czyżewski, R. Kata, A. Matuszczak, *Wpływ krajowych i unijnych wydatków budżetowych na alokację czynników produkcji w polskim rolnictwie*, „*Ekonomista*” 2019, nr 1, s. 45–72.

19. Chodziło tu np. o wydzielenie środków na renty strukturalne, zalesianie gruntów, a także o nakłady na realizację zadań z zakresu postępu biologicznego, dopłat do mleka w klasie Ekstra, budowy systemu IACS (zintegrowany system zarządzania i kontroli), a także na kontynuację zadań Izby Rolniczych.

możliwa stała się realizacja prorozwojowych, restrukturyzacyjnych celów względem krajowej polityki rolnej.

3. Cele prorozwojowe w budżetach były wyraźnie niedowartościowane przed integracją Polski z UE, co jak można przypuszczać miało miejsce ze względu na konkurencyjność celu socjalnego w postaci wydatków na KRUS. Po integracji Polski z UE sytuacja uległa istotnej zmianie. Początkowo (2004–2008) zahamowana została tendencja do socjalizacji wydatków budżetowych na rzecz wzrostu wydatków na przemiany strukturalne rolnictwa i na obszarach wiejskich (nota bene finansowanych głównie ze środków UE), by w ostatnich latach 2016–2020 relatywnie wzrosnąć. Niemniej analiza ustaw budżetowych wskazuje, iż udział wydatków na KRUS w ogóle wydatków budżetu państwa po roku 2003 zmniejszył się blisko o połowę, by w ostatnich latach ponownie istotnie wzrosnąć. Niestety w ostatnim okresie ponownie zaznacza się niezrównoważenie pomiędzy obydwojema celami poprzez relatywnie wyższe dowartościowanie celów społecznych (przy czym poziom wydatków na KRUS cechuje minimalna tendencja wzrostowa, przy stabilizującej się liczbie beneficjentów) przy deprecjacji celów prorozwojowych, z tytułu kurczących się przepływów z UE, a tym samym malejącej ogólnej kwocie wydatków na budżet rolny. W takiej sytuacji państwo powinno zwiększyć krajowy składnik budżetu, czego jednak nie robi w wystarczającym stopniu. Warto także zauważyć, że wydatki na KRUS w pewnym stopniu pełniły klasyczną funkcję stabilizacyjną w ramach wydatków fiskalnych. Z jednej strony oczywiste jest, że dotacja do KRUS nie była zależna od potrzeb socjalnych rolników, z drugiej jednak strony ich modelująca rola polegała na tym, iż w okresie przedintegracyjnym w znaczącym stopniu generowały one dochody rolnicze poprzez transfery socjalne, niwelując w ten sposób niedostatki wynikające z zaniedbanych procesów reprodukcji.
4. Rolnictwo, jeśli mierzyć korzyści dla tego sektora poprzez wydatki budżetowe transferowane do rolników, na rynki rolne i na obszary wiejskie, w całym badanym okresie korzystało z owoców wzrostu gospodarczego w minionym ćwierćwieczu (1995–2020) w stopniu niezrównoważonym. Sektorowe wydatki budżetowe ustępowały wzrostowi PKB. Jednak wyeliminowanie z tych wydatków transferów przekazywanych na KRUS powoduje, że ocena sytuacji po 2003 roku jest inna, gdyż średnioroczne tempo przyrostu wydatków na sektor rolny wyprzedzało wzrost PKB.

Bibliografia

- Acocella N., *Zasady polityki gospodarczej*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002.
- Adamowicz M., *Teoretyczne uwarunkowania rozwoju rolnictwa z uwzględnieniem procesów globalizacji i międzynarodowej integracji*, „Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G” 2008, nr 94(2).
- Baldock D., *Conceptual Framework on Public Goods Provided Through Agriculture in the EU*, Working Document for the Meeting of the Technical Working Group „Public Goods”, European Network for Rural Development, 2009.
- Bernstein H., *Is There an Agrarian Question in the 21st Century?*, „Canadian Journal of Development Studies” 2011, Vol. 36(1).
- Brunstad R.J., Gaaslad I., Vardal E., *Multifunctionality of agriculture: an inquiry into the complementarity between landscape preservation and food security*, „European Review of Agricultural Economics” 2005, Vol. 32(4).
- Brunstad R.J., Gaaslad I., Vardal E., *Agriculture as a provider of public goods: a case study of Norway*, „Agricultural Economics” 1995, Vol. 13.
- Cosgrove W.J., Rijsberman F.R., *World water vision: making water everybody's business*, Oxon-New York, World Water Council, 2014.
- Czyżewski A., *Opinie o budżecie rolnym Polski*, napisane na podstawie projektów Ustaw Budżetowych w częściach dotyczących m.in. rolnictwa, łowiectwa, rozwoju wsi oraz rynków rolnych, a także KRUS, wraz z funduszami celowymi, publikowane przez Dział Informacji i Ekspertyz Biura Informacji i Dokumentacji Kancelarii Senatu RP dla lat 1999–2017 oraz „Wieś Jutra” (2003–2017), a dla pozostałych lat opracowanych na podstawie materiałów źródłowych MRiRW oraz KRUS w ramach badań własnych, 1995–2020.
- Czyżewski A. (red.), *O potrzebie koordynacji procesów globalizacji i polityki makroekonomicznej względem rolnictwa*, Warszawa, Instytut Nauk Ekonomicznych PAN, 2009.
- Czyżewski A., Kata R., Matuszczak A., *Wpływ krajowych i unijnych wydatków budżetowych na alokację czynników produkcji w polskim rolnictwie*, „Ekonomista” 2019, nr 1.
- Czyżewski A., Kułyk P., *Zmiany w systemie wsparcia rolnictwa i jego makroekonomicznym otoczeniu w wysoko rozwiniętych krajach OECD w długim okresie (1990–2012)* [w:] *Kierunki rozwoju rolnictwa i polityk rolnych – wyzwania przyszłości (Synteza)*, red. R. Grochowska, Warszawa, IERiGŻ-PIB, 2014.
- Czyżewski A., Matuszczak A., *Dylematy kwestii agrarnej w panoramie dziejów*, „Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej” 2011, nr 90.
- EC, *Regulation of the European Parliament and of the Council Establishing Rules on Support for Strategic Plans to be drawn up by Member States under the Common Agricultural Policy (...) COM(2018) 392 final*, Brussels, European Commission, 2018.

- EC, *Communication From The Commission to the European Parliament, the European Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. The European Green Deal*, COM(2019) 640 final, Brussels, European Commission, 2019.
- FAO, *Global food losses and food waste*, 2011, <http://www.fao.org/3/a-i2697e.pdf>, dostęp 13.06.2020.
- FAO, <http://www.fao.org/worldfoodsituation/foodpricesindex/en/>, 2021, dostęp 7.07.2021.
- Guthman J., *Agrarian Dreams: The Paradox of Organic Farming in California*, Berkeley, University of California Press, 2004.
- GUS, *Rocznik statystyczny rolnictwa 2008 r. i następne 2012, 2016, 2018, 2020 r.*, Warszawa.
- GUS, *Rocznik statystyczny rolnictwa i obszarów wiejskich 2007 r.*, Warszawa 2007.
- GUS, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ceny-handel/wskazniki-cen/wskazniki-cen-towarow-i-uslug-konsumpcyjnych-pot-inflacja-/roczne-wskazniki-cen-towarow-i-uslug-konsumpcyjnych/>, 2021, dostęp 7.07.2021.
- Hopkins J.W., Taylor M.A., *Are U.S. Farm Programs Good Public Policy? Taking Policy Performance Seriously*, Communication presented at the American Agricultural Economics Association Annual Meetings, 5–8.08.2001, Chicago 2001.
- Jakubowska A., *Starzenie się zasobów pracy na obszarach wiejskich – analiza regionalna*, „Roczniki Naukowe SERiA” 2016, t. 18, z. 5.
- Juszczyk S., Gołasa P., Wysokiński M., *Redystrybucyjna rola Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej – przesłanki teoretyczne i rezultaty*, „Ekonomista” 2016, nr 5.
- Kata R., *Wewnątrzsektorowe nierówności dochodów gospodarstw rolniczych w Polsce w latach 2004–2017*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2020, nr 61.
- Krysztosiak J., Pawlak K., *Ekonomiczna dostępność żywności w gospodarstwach domowych krajów Unii Europejskiej*, „Zeszyty Naukowe Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego w Zielonej Górze” 2017, z. 7.
- Kulawik J., *Polityka fiskalna i budżetowa a finanse polskiego rolnictwa*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2009, nr 4(321).
- Kułyk P., *Finansowe wsparcie rolnictwa w krajach o różnym poziomie rozwoju gospodarczego*, Poznań, Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, 2013.
- Mancur O., *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups* (Revised ed.), Cambridge, Harvard University Press, 1971.
- Matuszczak A., *Ewolucja kwestii agrarnej a środowiskowe dobra publiczne*, Warszawa, IERiGŻ-PIB, 2020.
- McMichael P., *Rethinking globalisation: the agrarian question revisited*, „Review of International Political Economy” 1997, Vol. 4(4).
- Ploeg van der J. D., *The New Peasantries: Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*, London, Routledge, 2012.
- Runowski H., *Zróżnicowanie dochodów ludności rolniczej między krajami Unii Europejskiej i kierunki ich zmian*, „Więś i Rolnictwo” 2018, nr 2(179).
- Tarnowska A., *Ekonomiczna dostępność żywności w krajach Unii Europejskiej*, „Roczniki Naukowe SERiA” 2010, t. 12, z. 1.

- Wasilewska E.**, *Starość demograficzna obszarów wiejskich i jej zróżnicowanie*, „Roczniki Naukowe SERiA” 2017, t. 104, z. 3.
- Wąs A., Kobus P.**, *Implikacje mechanizmu degresywności płatności bezpośrednich w WPR 2020+ w Polsce* [w:] *Subsydia a ekonomika, finanse i dochody gospodarstw rolniczych*, red. M. Soliwoda, nr 4, Warszawa, IERiGŻ-PIB, 2018.
- Wigier M., Chmurzyńska K.**, *Interwencjonizm w agrobiznesie na przykładzie PROW 2007–2013 – teoria i praktyka*, „Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej” 2011, nr 90.
- Wilkin J.**, *Współczesna kwestia agrarna*, Warszawa, WN PWN, 1986.
- Wilkin J.**, *Interwencjonizm państwowy w rolnictwie – dlaczego był, jest i będzie* [w:] *Dostosowywanie polskiego rynku rolnego do wymogów UE*, Warszawa, IERiGŻ-PIB, 2003.
- Wilkin J.**, *Uwarunkowania rozwoju polskiego rolnictwa w kontekście europejskim i globalnym. Implikacje teoretyczne i praktyczne*, Referat przygotowany na VIII Kongres Ekonomistów Polskich: *Polska w gospodarce światowej – szanse i zagrożenia rozwoju*, 29–30 listopada 2007, Warszawa 2007.
- Yu B., You L., Fan S.**, *A Typology of Food Security in Developing Countries under High Food Prices*, Contributed Paper prepared for presentation at the International Association of Agricultural Economists Conference, 16–22.08.2009, Beijing, China.
- Zegar J.S.**, *Dochody w rolnictwie w okresie transformacji i integracji europejskiej*, Warszawa, IERiGŻ-PIB, 2008.
- Zegar J.S.**, *Kwestia agrarna w Polsce*, Warszawa, IERiGŻ-PIB, 2018.
- Zegar J.S.**, *Kwestia agrarna w niepodległej Rzeczypospolitej – aspekt ekonomiczny*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2019, nr 59(3).

otrzymano: 23.01.2022
zaakceptowano: 01.03.2022

